

.....

Alekszandr Szamojlovics Ahiezer*

Oroszország: megosztott civilizáció?*

A mai orosz gazdasági reformviták legfontosabb érvei és ellenérvei Oroszország sajátságosságát illetően a legkülönfélébb, egymást kizáró elképzelésekre támaszkodnak. „Nincs különös ország – jelentette ki nyíltan egy miniszterünk a reformok lázában. – Egy közgazdász... stabilizáció szempontjából minden országot egyformának lát.” A bírálók szerint a reformok nálunk azért vannak kudarcra kárhóztatva, mert épp az ország specifikumait, sajátságosságát nem veszik figyelembe. A probléma nagyon is gyakorlati jellegű. Megoldása már csupán azért is rendkívül fontos, hogy normális kapcsolatban maradjunk más országokkal és népekkel. A „milyenek vagyunk mi?” kérdése ugyanis ambivalens módon viszonyul a „milyenek ők?” kérdéséhez, következésképp ahhoz, hogy miként találjuk meg a közös nyelvet, az érintkezés alapfeltételeit.

Az utóbbi időben különösen megnőtt az érdeklődés Oroszország sajátságosságának problémája iránt. A publicisztikában egyre gyakrabban szerepelnek az efféle kifejezések: „ilyenmi csak nálunk fordulhat elő”; „a reform késése (bukása) azzal magyarázható, hogy nem hajlandók figyelembe venni sajátságosságunkat”; „ilyen lépések (jelenségek) más országokban egészen más következményekhez vezettek volna”; nálunk „a jó szándékok, jó tervek és programok is gyakran teljesen váratlan fordulatot vesznek”²; azaz: a felhalmozott egyetemes tapasztalat nálunk nem alapozza meg tetteink és következményeik előrejelzését.

Érdemes odafigyelni arra, hogy mennyire végtelenül értékeli Oroszország sajátságosságát: van, aki minden iróniát nélkülöző eufóriában nyilatkozik („mi vagyunk a földkerekség zászlaja!”); mások epés, szarkasztikus megjegyzéseket tesznek az efféle nézőpontot. Paradox módon azonban a tudomány mégsem tette speciális, az absztrakció felé vivő kutatás tárgyává a sajátságosság problémáját. A filozófia, a történettudomány és a szépirodalom jelentős gondolatokat

* Ahiezer, Alekszandr (1929) – 1953-ban szerzett közgazdász diplomát. Éveken át szociológusként dolgozott különböző ideológiai szempontból periférikus moszkvai intézetekben. 1991-ben kiadott „Rosszija: kritika isztoricseszko opita” című három kötetes művével egycsapásra a figyelem középpontjába került. Itt közölt tanulmánya a '70-es évek végén elkezdett, a KGB által elkobzott és sokáig elveszettnek hitt könyvének alaptéziseit foglalja össze.

** Otyecsesztvennaja isztorija, 1994/4–5. sz.

vetett ugyan föl vele kapcsolatban, ezeket azonban továbbra is főként olyan ideologizált, átpolitizált vitákban tárgyalják, amelyek mindenekelőtt arra hivatottak, hogy megalapozzanak egy bizonyos a priori dogmát Oroszország további perspektíváit s az e dogmán alapuló politikai, gazdasági és egyéb gyakorlatot illetően. A történelem tanúsága szerint Oroszország sajtószerűségét mindig a progressziópárti történészek, valamint a forradalom hívei vetették el; mellette pedig azok kardoskodtak, akik a régi értékek és normák meggyökeresedését szerették volna elérni. Ez a probléma rendkívül fontos az orosz történelem elemzése szempontjából.³ Kivételes gyakorlati fontossága miatt egyértelműen el kell vetni a sajtószerűség dogmatikus értékelését és a belőle levonható felszínes politikai, gazdasági stb. következtetéseket. Úgy véljük, megérett a helyzet arra, hogy a probléma következetes tudományos vizsgálatába bevonjuk a specifikum fogalmát, amelyet a sajtószerűség szinonimájaként, de az orosz történelemnek immár minőségileg új szakaszára vonatkozóan kezelünk.

1. A „raszkoj” – Oroszország legfontosabb szociokulturális kategóriája

A sajtószerűség problémája a maga történetileg kialakult formájában egyszersmind a duális oppozíció két pólusa, az ország fejlődéslehetőségeinek két variánsa között őrlődő értelmiség öntudatának problémája. Az egyik nézet hívei, azok, akik lehetségesnek és szükségesnek tartották az európai fejlődésmoделlre való áttérést, az idealizált Nyugat-képből merítették ösztönzést, ellenfeleik viszont az idealizált orosz múltra támaszkodtak: „Oroszország külön világ”⁴ – jelentette ki a történész M. Ny. Pogogyin 1827-ben.

Soha ilyen fontos nem volt, mint most, hogy megértsük ezt a világot, mindennapi szintjével egyetemben. (Elég csak azt felidézni, miként próbálták a szlavofilok parasztruhába bújni, szakállt növeszteni stb.) Különösen élesen vetődik fel Oroszország sajtószerűségének problémája a kapitalizmusra való áttérés korszakában. Igen jellemző ezzel összefüggésben az ország iparosítását szorgalmazó Sz. Ju. Vitte pénzügyminiszter álláspontjának változása. 1897-ben elutasította az Oroszország kivételességére és sajtószerűségére vonatkozó nézeteket, és úgy vélte, hogy vannak világszerte érvényes általános törvényszerűségek: „Oroszországban most ugyanaz történik, mint ami annak idején Nyugaton: áttérünk a kapitalista rendre... Oroszországnak végre kell hajtania ezt az áttérést. Ez abszolút, egyetemes törvény.” V. K. Pleve viszont, aki ekkor a belügyminiszter helyettese volt, úgy vélte: „Oroszországnak megvan a maga külön történelme és speciális rendszere”, „nem terheli sem a tőke súlya, sem a burzsoázia, sem a rendek harca.”⁵

A szocializmusért harcoló bolsevikok tagadták Oroszország sajtószerűségét: a Nyugattal egyenlő, bár tőle fejlődésben elmaradt országnak tartották. Ez az eszme rendkívül nagy hatást gyakorolt az egész bolsevik irodalomra, és a szovjethatalom alatt állami ideológiai kontroll alá került társadalomtudományra. A társadalomtudományokat még ma is áthatja az a gondolat, amely szerint az ország már régóta a szokásos kapitalista úton haladt, ebből korábban a szocialista forradalom elkerülhetlenségére következtettek, most viszont a kapitalista útra való közvetlen visszatérés szükségességére. Ez az immár paranoiás eszme súlyos csapást mért a történettudományra, egyoldalú előfeltevéseket teremtett a reformelképzelések elméletéhez és gyakorlatához. „Somorú sors vár azokra az igazi tudósokra, akik nem osztják azt a véleményt, hogy az orosz kapitalizmus, szintjét és típusát tekintve, nem különbözik a nyugat-európaiktól.”⁶ A sajtószerűséget, ha elismerték egyálta-

lán, úgy kezelték, mint ami eltűnik a kapitalizmus és a munkásmozgalom nyomására. Trockij úgy vélte, hogy „a mi forradalmunk (1905) kiirtotta »sajtószerűségünket«. Azt igazolta, hogy történelmünk nem teremtett számunkra kivételes törvényeket.”⁷ Az elmaradottsággal azonosítható sajtószerűség felszámolását az új rend feladataként tartották számon. Oroszország sajtószerűségének eszméje ugyanakkor a bolsevik ideológiában paradox módon, egyfajta ideális társadalomként jelent meg, amely megmutatja az emberiségnek a legmagasabbrendű igazságossághoz vezető utat. A bolsevizmusban ily módon egészen meglepő módon kapcsolódott össze a két, egymással összeegyeztethetetlen, egymást összeroppantó elképzelés Oroszország sajtószerűségéről.

A bolsevizmus összeomlása egyaránt aktivizálta azokat, akik a sajtószerűség jelentőségét az archaikus alapelvein történő etnikai újjászületéséért vívott harccal azonosították, és azokat, akik ezt tagadták, miközben azzal érveltek, hogy Oroszország számára elkerülhetetlen és szükségszerű a liberális út választása. Szélsőséges változataiban mindkét nézőpont fennhíjazástól és titanizmustól duzzadt: az a hit feszítette, hogy Oroszország meg tudja mutatni a világnak a fejlődés útját, egy csapásra valóra tudja váltani a legmagasabbrendű eszményeket és értékeket.

Egy ország tényleges specifikumának értékelése módszertani nehézségbe ütközik. A sajtószerűség a társadalmi élet, a kultúra, a szociális viszonyok legkülönbözőbb szintjein, legkülönbözőbb aspektusai között kereshető, beleértve a ruhaszabást és az antropológiai vonásokat, miközben persze megkülönböztetett érdeklődésre tart számot a legabsztraktabb formában kifejezhető specifikum. Más szóval, egy ország vagy nép specifikumát világtörténelmi léptékben és kontextusban érdemes vizsgálni. Ezt a perspektívát a tudomány azon analitikus képességeinek kifejlesztése eredményezheti, amelyek révén a világtörténelmen belül elkülöníthetők a legfontosabb formák, kidolgozható a történelmi folyamat szakaszainak tipológiája, méghozzá a tényleges tagolódás mechanizmusának, egyszersmind a történelmi folyamat egységének ismeretére alapozva. Ezt célozta azon társadalmi-gazdasági formációk tipológiája, amelyek dinamikájában a világtörténelem logikájának megtestesülését vélték felfedezni. E koncepció logikája azonban nem felelt meg a történettudomány által feltárt reáliáknak.

Ma azonban mind a történettudományban, mind a filozófiatörténetben a civilizációs megközelítés dominál. A civilizációkat a történelmi folyamat szakaszaiként, és egyúttal egymást átható formáiként lehet kezelni. Mindegyik civilizáció a világtörténelem egy fragmentuma. Az emberiség civilizációira való tagolása az országok és népek specifikumára vonatkozó ismeretek konkretizálásának egy fokozata.

A civilizációkat különféle elvek alapján lehet osztályozni. Ezek közül az értékorientáció a legfontosabb, amely a társadalmi viszonyok, a kultúra és a társadalom összes szignifikáns paraméterének reprodukciójában válik láthatóvá. Az emberiség történelmében két alapvető értéktípust lehet elkülöníteni, ami arra utal, hogy két alapvető civilizáció, illetve szupercivilizáció létezik: a tradicionális és a liberális.⁸ Az elsőt a történetileg kialakult életformák reprodukciójára irányuló tömeges szándék dominanciája jellemzi, továbbá az a törekvés, hogy megőrizze a társadalmi (egyebek közt gazdasági) hatékonyság elért szintjét, azt a képességet, amelynek révén a társadalom az entropikus folyamatok ellenére is, – Toynbee kifejezésével élve – „a történelem kihívása” ellenére is újratermeli önmagát, szubkultúráját, viszonyait. A legmagasabbrendű érték itt egy bizonyos statikus ideál megőrzése és állandó valóra váltása. Ezzel szemben a liberális civilizáció, amely az őt megelőző tradicionális civilizáció belső ellentmondásainak kieleveződése következtében jött létre, arra törekszik, hogy fokozza a reprodukciós tevékenység hatékonyságát, és biztosítsa a konstruktív fejlődést, s a kulturális és szociális progressziót, az alkotást emelje legmagasabbrendű értéké. Ennek során öncéllá válik a reflexió, azaz a szubjektum azon ideális, egyszersmind gyakorlati képességének fejlesztése, hogy önmagát, funkcióit a megismerés és tökéletesítés tárgyává tegye. A tradicionális civilizáción belül a személyiség arra törekszik, hogy teljes mértékben feloldódjék az egészben, egyfajta alig

reflektált lélekközösségben (szobornoszty), míg a liberális civilizáció a személyiség fejlődését, szabadságát teszi meg legfőbb értéké. Hasonlóságuk és lényegi különbségeik elemzésével metodológiai alap teremthető az országok és népek specifikumának föltárásához, amihez meg kell értenünk civilizációs hovatartozásukat. Oroszország esetében viszont mindezt nem könnyű elvégezni. Oroszországot egyszerre jellemzik egyfelől igen világos tradicionális civilizációs jegyek (a történetileg kialakult viszonyok reprodukálására orientált közösség*, kollektívizmus, obszcina-szellem, ami összeegyeztethetetlen az emberi tevékenység hatékonyságának növelésével), másfelől liberális civilizációs jegyek (például a liberális mozgalom megléte, beleértve a liberális kormányok hatalomra jutását 1917 februárjában és 1991 augusztusában; a tevékenység hatékonyságának növelése iránti igény stb.). Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy az orosz történelem legfontosabb tényezője a tradicionális és liberális civilizációk közötti mozgás.

Amikor azt a kérdést vizsgálják, hogy hol a helye Oroszországnak a világban, a világtörténelemben, rendszerint a Kelet–Nyugat duális oppozícióból indulnak ki. Ma azonban, amikor a földrajzi értelemben vett keleten egyre növekvő mértékben bontakoznak ki a nyugati liberális értékeket, ez a dichotómia igen elavultnak tűnik a hasonló jellegű problémák megoldására. Az orosz történelem specifikuma véleményem szerint az, hogy az ország, különösen, mióta a modernizáció útjára lépett, túlhaladt a tradicionalizmuson. Ennek ellenére azonban nem lett belőle liberális típusú ország. „Megrekedt” az alapvető – a liberális és a tradicionális – szupercivilizációk között, és specifikuma éppen ebben a civilizációs rangra emelkedett köztes társadalmi állapotban rejlik. E specifikum lényege nem a pusztán tény, hogy egyetlen országtestben mindkét civilizáció elemei jelen vannak (a liberális civilizáció megszületése óta ez mindenféle társadalomban megfigyelhető), hanem az az egészen sajátos relációtípus, amelyet ezek az orosz kultúrában és társadalmi viszonyokban megjelenő civilizációk alkotnak. Ez a relációtípus Oroszországban nem más, mint a *raszkol*, a szakadás: s Oroszország specifikumának a velejét is épp ez a *raszkol*, ez a civilizációs szakadás képezi.

2. A civilizációs szakadás lényege

A *raszkol* összetett jelenség: különféle tudományok fogalmaiban lehet leírni, definiálni, magyarázni. Első megközelítésben a társadalmon belüli, például a társadalom és az állam közötti kommunikációs szakadésként értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy ha a hatalom szava, döntései nem jutnak el a végrehajtókhoz, óhatatlanul megnő a társadalmon belüli viszonyok széthullásának veszélye. Ez történhet a szellemi és hatalomgyakorló elit, a nép és a hatalom, a nép és az értelmiség között, tehát egyrészt azok között, akik minden eszközzel arra törekcsenek, hogy elhárítsák a viszonyok kiegyensúlyozottságának legapróbb sérülését is, másrészt azok között, akik megpróbálnak kilépni az archaikus közösségi forma (szoobszesztvo), például az obszcina keretei közül, s igyekeznek más életformákat, más erkölcsi-szellemi életelveket keresni. Minden egyes személyiségre kiterjedő szakadás következhet be a tudat és az öntudat között, fokozva a gondolkodás diszkrpanciáját, ami kétértelművé teszi az interpretáció tartalmát, a meghozandó döntéseket.

* A fogalom pontos, egyértelmű fordítása nehéz. „Meggzentelt közösség”-ként, „ideális közösség”-ként, „felekezeti”-ként, „lélekközösség”-ként, „gyülekezeti”-ként éppúgy fordítható, mint „közösségiség”-ként. Ahiezernél – történetfilozófiai értelmezése miatt – a fogalom „közösségiség”-kénti fordítása, Homjakovnál – elsősorban felekezeti vonatkozásai miatt – a „gyülekezeti” változat az indokolt.

A civilizációs szakadás legfontosabb megnyilvánulási formája az, hogy amikor az egyik csoport modernizációs értékorientációja megerősödik, a másik csoport erre egy ezzel ellentétes, antimodernizációs értékorientáció aktivizálásával válaszol. Ördögi kör alakul ki: az egyik póluson végbemenő aktivizálódás a másik pólus ellentétes töltésű erőinek aktivizálódását is kiváltja. E szakadás specifikuma az, hogy a válaszreakció az eredeti impulzust jelentősen meghaladó energiapotenciállal rendelkezhet. Ez viszont megsemmisítheti a lényegi változásokért, reformokért küzdő szociokulturális erőket. Az oroszországi reformok átsapása ellenreformba, gyakorta teremtett tragikus helyzeteket az orosz történelemben.

A *raszkol* összetett és többsíkú jellegének leírásához több tudomány fogalmi apparátusára, nem utolsósorban kulturológiai kategóriákra van szükség. Az interpretáció, a döntéshozatal az „inverzió–mediáció” oppozíciójának keretei között történik. A *raszkol*, a szakadás akkor következik be, ha domináns helyzetbe kerül az inverzió, az inverziós típusú gondolkodás. Az inverzió kész gondolati eredményekkel, korábban felhalmozott, „jó–rossz”, „igaz–hamis”, „mi–ők” stb. típusú duális oppozíciókba, oppozíciós rendszerbe szervezett kulturális tapasztalattal operál. Az inverzió egy bizonyos jelenség értelmét az oppozíció egyik pólusáról az ellentétes pólusra történő logikai ugrással igyekszik föltárni. Ez a logikai művelet bármely kultúra bármely fejlődési stádiumában jelen lehet. A kérdés az, milyen funkciót tölt be ez a forma a rendkívül összetett, létfontosságú problémák megoldásakor. Az, hogy a komplex problémák megoldása során alkalmazott inverzió mennyire elburjánzott az orosz közgondolkodásban, már nemcsak a szakemberek számára közhely. Az inverzió nem más, mint az interpretáció és döntéselőkészítési folyamat során tanúsított hajlam a szélsőségek iránt, közöny és érdektelenség a mértéktartás iránt és kritikátlan viszony a történetileg kialakult, tömegével reprodukált sztereotípiákkal szemben. I. Pavlov akadémikus szerint „végtelenül általános tézisekkel dolgozunk, nem akarunk tudomást venni sem mértékről, sem számról. Azt tekintjük érdemnek, ha a végső határig hajszolunk mindent, anélkül, hogy bármilyen körülménnyel számolnánk. Ez a mi legalapvetőbb tulajdonságunk.”⁹ Hasonlóképpen vélekedik számos író és filozófus is.¹⁰ Egész életünket ez az inverziós gondolkodásmód hatja át. Óhatatlanul fölmerül a kérdés: valóban nincs köztes reagálási mód a két szélsőség – a másik főbeverése és a teljes meghátrálás – között?¹¹ Ez a döntéshozatali mód tehát eleve végletesen leegyszerűsített; működtetéséhez emocionális erőfeszítés szükséges, a megoldás robbanásszerűen tör elő annak következtében, hogy a duális oppozíció ellentett pólusához fordulunk.

Az inverzió mint logikai gondolkodási forma a kultúrával együtt keletkezik. Megjelenését nem a *raszkol* idézi elő, csupán domináns gondolkodási formaként való fennmaradásához járul hozzá, mivel a komplex jelenségek leegyszerűsített, az egyik végletéről a másikra váltó interpretációját serkenti. Az inverzió dominanciája azt jelenti, hogy egyszersmind háttérbe szorít a másik gondolkodási forma: a mediáció. Az inverzióval ellentétben a mediáció olyan interpretációs aktus, ahol a releváns jelentés történetileg kialakult jelentések kölcsönös egymásba hatolása és új, a korábban felhalmozott kulturális tartalomtól eltérő eredmény kimunkálása révén formálódik, a kultúra olyan új elemeként, amely végül új duális oppozícióba tagozódik be. A mediáció az inverzióval ellentétben nem emocionális, hanem intellektuális erőfeszítést igényel, amely lehet tartós, megszakítás nélküli, s magában foglalhatja a felhalmozott történeti tapasztalat kritikáját. A *raszkol* korlátozza a mediáció lehetőségét, összeroppantja mechanizmusát, miközben az új, a sztereotíptól eltérő megoldások keresése helyett már kialakult jelentésekkel operál, ami a komplex problémaláncolatot egyfajta zárt körbenforgássá változtatja.

A *raszkol* tehát a duális oppozíció egymástól távol tartott, ambivalenciájuktól megfosztott pólusainak szisztematikus és stabil szembenállásaként értelmezhető, ahol a komplex döntéshozatal, az interpretáció – a mediáció rovására – kizárólag inverzió alapul.

A raszkol leírható a társadalom mint entropikus folyamatoknak alávetett jelenség elemzésére használt nyelven is. A társadalomban szakadatlan dezorganizáció folyik, azaz egyre több hibával zajlik a kultúráközvetítés, felmorzsolódnak a kialakult viszonyok, a szervezett formák, szétzilálódik az államiság, megrekednek az reprodukációs folyamatok, csökken a tevékenység hatékonysága, megindul az erkölcsi bomlás. Ennek ellenére, ha a társadalom létezik, időben megőrzi magát, ez azt jelenti, hogy elegendő antientropikus potenciállal, azaz tömeges újratermelő képességgel rendelkezik az entropikus folyamatok neutralizálására, az állandóan fenyegető társadalmi bomlás kivédésére, a különböző veszélyek semlegesítésére, a történelem kihívásainak hatékony megválaszolására. A raszkol olyan szituációban következik be, amikor a társadalom közvetlenül annál a határnál meg tudja állítani az entropikus folyamatot, amelyet átlépve rázúdulna az elháríthatatlan dezorganizáció lavínja, a lokalizmus katasztrófája, az egymást tönkretévő, széthulló részek áradata.

A raszkol leírható a konfliktuselmélet nyelvén is. A szociokulturális konfliktusok egy bizonyos közös alap elfogadása mellett keletkeznek: a munkások és vállalkozók harcának közös alapja lehet például a magánvállalkozói rendszer elismerése; a különböző hatalmi ágak rivalizálása – például a parlament és az elnök közötti harc – a demokratikus elvek, a történetileg kialakult állam, a piac stb. elfogadásán alapulhat. Amikor azonban bekövetkezik a raszkol, ez a küzdelem a legmélyebben fekvő civilizációs elvekig terjedően megosztja a társadalmat. Oroszországban például 1917 előtt a munkások és a vállalkozók közötti harc teljes egészében megsemmisítette a magánvállalkozói rendszert, azaz a tradicionalizmus legyőzte a kapitalizmust, a liberalizmust. A hatalmi ágak összeütközése mögött ténylegesen is meghúzódhat az államiság mint olyan lerombolására irányuló tömeges törekvés (a Gorbacsov elleni harc például a szovjet állam összeomlásával zárult le stb.). Nemrégiben tanúi lehettünk annak, hogy a hatalmi eliten belüli, a kialakult rend bázisán dülő csata nem pusztán személyek, sőt hatalmi ágak között folyt, hanem az államellenes erők és az állam közt, a tét pedig az volt, hogy a tradicionalizmus vagy a liberalizmus dominanciája felé vezető utat válasszák-e; a harc tehát szupercivilizációk között zajlott. Olyan mélyen fekvő szakadásról van szó, amely nem vizsgálható a nyugati konfliktuselmélet keretei között. Nyugaton ugyanis egy közös liberális alapon, egy kialakult kultúra talaján zajlanak a konfliktusok. A raszkol, a civilizációs szakadás meghaladásához tehát olyan kulturális alapot kell teremteni, amely a konfliktusban álló összes főszereplő számára elfogadható. Ez pedig összehasonlíthatatlanul bonyolultabb feladat.

A raszkol leírható továbbá a szemiotika nyelvén is. Egy megosztott társadalomban kétféle jelentszerrendszer, kétféle nyelv alakul ki, szétesik az egységes kulturális jelentszer. Az egymástól elválasztott részek közötti kölcsönös megértés, kölcsönös interpretáció korlátozott jellegű, nem elegendő a közösen végzendő, hatékony reprodukációs tevékenységhez. Ez a körülmény különösen szembevető történelmi korszakváltások idején, például reformkorszakokban. Ekkor válik láthatóvá, hogy a reformátorok nem képesek arra, hogy a társadalom jelentős részével megértessék eszméiket, az életmód globális megváltoztatására irányuló programjukat. Így viszont nem alakul ki a javasolt reformok tényleges szubjektuma. Az 1861-es reform kudarcát például – amely reform végeredményben azzal zárult le, hogy a jobbágyrendszert korábban ismeretlen méretekben állították vissza a szovjethatalom idején – a „zemlja” [„föld” – az ország és annak népe] fogalom ellentétes értelmezésének következményeként lehet leírni: a hatalom az „ország” fogalmát a birtoklás, tulajdon tárgyaként, egyszersmind a földműves munka feltételeként értelmezte, s az így értelmezett „ország” reformátorok végrehajtotta adminisztratív felosztásától függött a mezőgazdaság hatékonyságának meghatározott mértékű fokozódása. A parasztok viszont ezt az „országot” szinkretikus értelemben fogták föl, az igazság szinonimájaként, helyreállításaként az ősi igazságos rendnek, amely számukra nem csupán általában a földmagántulajdon eltörléséből következett, hanem az „előljárók”, azaz az államiság mint olyan likvidálásából is.

Az „ország” szó eltérő értelmezése valójában csupán egyike a megosztott társadalmat szétforgácsoló két szemiotikai rendszer megjelenési formáinak. A most folyó reform a „piac” szó különféle értelmezéseivel szembeül. Egyesek számára a piac egyet jelent a kialakult életmód gyökeres megváltoztatásával, amely megköveteli a vállalkozásra, a magángazdálkodói tevékenységre stb. való teljes körű áttérést. Mások számára viszont a piac a bőség szinonimája, azt jelenti, hogy valakik – minden bizonnyal az „előljárók” – újra meg újra roskadásig feltöltik az üzletek polcait. És ez nem két szó, hanem két szemiotikai rendszer a megosztott társadalomban. A reform fő akadályát talán éppen az, hogy e két rendszer alig-alig lép érintkezésbe egymással.

Minden népnek „meg kell tanulnia, hogy saját szemével lássa a világot, hogy váratlan aspektusból közelítse meg, hogy eredeti módon hasson rá”.¹² Ez a „váratlan” és „eredeti” aspektus Oroszország esetében nem merül ki a raszkollal, azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy az ország történelmének bizonyos szakaszaiban és jelenlegi körülményei közt a raszkol éppenséggel ezen eredetiség fókuszát képezi és számos társadalmi jelenség magyarázóelvül szolgál. A raszkol az egész élettevékenység fókusza, a harc tétje, s ugyanakkor a környezet olyan eleme, amelyhez a társadalom alkalmazkodik. Mélyen fekvő civilizációs funkciója a szociokulturális élet centrumává avatja, minden társadalmi jelenséget egy bizonyos árnyalatúvá színezi. A raszkolnak számos megjelenési formája és következménye van. Ezek összességéből olyan kivételes világtörténelmi jelenség jön létre, amely lehetővé teszi, hogy öntörvényű orosz történelemről beszélhessünk. A raszkol a társadalmat tömegesen megtámadó patológus jelenséggé szerepel összes leírásában. Metaforikusan fogalmazva a raszkol egy szakadatlan dezorganizálódást generáló gépezet, ez a dezorganizálódás pedig lavinaszerű, visszafordíthatatlan széteséssel fenyegeti a „megrekedt” társadalmat. Ezért is fontos, hogy a raszkol a társadalom, a társadalmi múlt és jelen megismerésének fókuszává váljon.

3. Félmegoldások a nagy társadalomban

A társadalom jövője szempontjából a raszkol számtalan következménye közül az a jelenség a legfontosabb, amelyet „félmegoldásnak”, „sántító döntésnek” nevezhetnénk. Ez a raszkol természetes velejárója: abból adódik, hogy a raszkol következtében nem alakulhat ki olyan szintézis, amely átfogná a megosztott egész ellentétes elemeit. A félmegoldások specifikuma az, hogy a megoldások végtelen láncolatában minden egymásra következő elem (részben vagy egészében) érvényteleníti a megelőzőt. Minden egyes láncszem olyan egyoldalú absztrakció, amelyet egy ellentett absztrakció helyez hatályon kívül. A félmegoldások lépésről lépésre szintetizálendő elemei rendre kioltják egymást. A valódi megoldás túlságosan „nagy falatnak” bizonyul: arra kényszeríti a szubjektumot, hogy részenként nyelje le. De mint ahogyan egy falkára való patkányból sem lehet egy lovat összerakni, az eklektikus megoldások láncolatából sem lehet egy valódi megoldást nyerni. Csak egy döntő rohammal lehet megoldani az összes releváns problémát, porig rombolva azt a pólust, amely ellentétes a társadalom egy adott szakaszában egyedülként tételezett aspektussal. A megosztott társadalomnak mindig csak egyetlen pólusát azonosították a tudományos igazsággal és ugyanakkor a népi igazsággal és igazságossággal. A dialógus általi szintézis kizárt volt, minthogy a társadalom és a neki megfelelő szubjektum nem tudott felülkerekedni a civilizációs szakadáson. Minden releváns megoldást csak akkor hagytak jóvá, ha egyszersmind (tendenciájában legalábbis) szétzúzták az ellentett megoldást, annak hordozóit, szervezeti formáit stb.

Csak olyan félmegoldásról érdemes beszélni, amely túlmutat a mindennapi élet keretein, releváns a globális társadalom szempontjából.¹³ A félmegoldások alapját olyan elemi, inverziós típusú

megoldások képezik, amelyek kiscsoportok statikus, korlátozott körülményei között igazolódtak, ahol mindenki ismerte a másikat, ahol az emocionális viszonyok voltak a meghatározóak, ahol nem kellett állandóan a kialakult viszonyokat megváltoztató közös döntéseket hozni az egyre komplexebb problémák kapcsán. A félmegoldások abból adódnak, hogy inadekvát körülmények között használják a legelemibb döntéshozatali módszereket: az elemi feltételek mellett érvényes megoldásokat terjesztik ki a nagy társadalomra. Ez a raszkol kiváltotta meg nem felelés patológi- kus megoldásokat szül. A félmegoldások uralta társadalom csupán önmaga állandó cáfolatában, azaz egyik szélsőségtől a másik felé tartó, inverziós típusú átmenetekben létezik. Az orosz való- ságban bármilyen releváns döntés érvénytelenné válik, mielőtt még megvalósulna, kivétel gya- nánt oldódik meg minden, az engedélyezett dolog megtiltatik, amit kimondtak és rögzítettek, azt visszavonják, hogy elfogadtassák, de csak azért, hogy rögvést újra megcáfolhassák. Az egymást kölcsönösen kizáró döntések láncolata elvileg végtelen lehet. A raszkol után született döntés mindig egyoldalú, nem képes szintetizálni az ellenkező nézőpontot, az ellentétes pólusok jelenté- seit. Ez ez a döntés mindig ki van téve annak, hogy az ignorálandó ellentett pólus megtámadja, sőt időnként megsemmisítő csapást mér rá. A megosztott társadalomban a releváns döntés min- dig egyoldalú és a raszkollal összefüggő, említett ördögi kör miatt megvalósulása során mindig ellenhatást vált ki. A hatalom állandóan a lehetséges döntések szélsőséges variánsai között egyen- súlyozik, ismételten hatályon kívül helyezi saját döntéseit, ami megbénítja mind a törvényhozó, mind a végrehajtó tevékenységet. „A liberális törvények a várttal ellentétes eredményekhez ve- zetnek... Mint a tébolyodott királynő, osztogatjuk a parancsot: tedd ezt, tedd azt, s közben ma- gunk se tudjuk, hogy mit! Irány, előre! Visszakozz! Majd pedig be az ágy alá, ellenséget keres- ni!”¹⁴ A Legfelsőbb Tanács folyton egymásnak ellentmondó döntéseket hozott.¹⁵ A kormány lé- pései akár „egyetlen nap leforgása alatt szöges ellentétükre változhattak”.¹⁶ Ez a döntéshozatali típus elválaszthatatlan a raszkol jelenségétől, s történetileg vele együtt bontakozott ki. Például, „I. Péter, érzékelve a krónikus hiányt, immár nem óhajtott az intéző elavult irányítási rendszerére hagyatkozni, a decentralizálásban keresett kiutat, s a pénzügyi kamarákat áthelyezte a központ- ból a kormányzóságokba. A sovány eredmény azonban arra sarkallta, hogy fontolja meg, ne tér- jen-e vissza a központhoz. »Az ország törvényhozásán eluralkodott a káosz«, az egyik utasítás például megengedte, hogy a városi lakosság cselédet tartson, a másik viszont megtiltotta”.¹⁷ A szovjet korszakot mindvégig a félmegoldások jellemezték. Elég csak arra emlékeztetnünk, hány meg hány módosítást próbáltak végrehajtani az alkotmányon, ami gyakori alkotmányváltozáshoz vezetett. Ezek a korrekciók ráadásul egymással szöges ellentétben álló elveken alapultak, utat nyitva a félmegoldásoknak (például: a párt hatalma – a nép hatalma).

A félmegoldások dominanciája súlyos akadályt gördít a más országokkal és népekkel folytatandó dialógus elé, mivel a döntés kialakításának homlokegyenest eltérő módszerei hátráltatják a termé- keny együttműködést. Különösen érvényes ez az üzleti szférára és a nemzetközi politikára. A félmegol- dások, azaz a már elért megegyezés állandó megváltoztatására irányuló szándék, a vállalt kötelezettség teljesítésének megtagadása fontos szerepet játszik az orosz és a nyugati üzletemberek közötti kontak- tus tönkretételében. A szovjet korszak külpolitikája mindvégig igen rejtélyes volt: az egyik döntés el- lentmondott a másinak. Ez arra indította a külföldieket, hogy mindenben valamiféle rafinált csalárd- ságot, bizánci örökséget gyanítsanak. A szovjet külpolitika mindig két, egymást kizáró és megsemmisí- tő politikát foglalt magába. Folytathattak békeharcot, köthettek ennek megfelelő egyezményeket úgy, hogy közben csapataikkal bevonultak más országokba. Minden instancia tette a maga dolgát, miköz- ben dezorganizálta a másikat. Mindegyik hatóság a maga igazát testesítette meg, pontosabban, a szét- tagolt, szétforgácsolódott, atomizált népi igazság elemeit, és abban az illúzióban ringatta magát, hogy az igazság felé halad – eközben azonban csak a dezorganizálásnak élt, az igazság metafizikájában

tévelyegve, a hazugság őserdejében botorkálva. Ez a döntéshozatali típus valóban csalárdsághoz és elvtelenséghez vezetett, amitől éppenséggel e döntések célpontjai szenvedtek a legtöbbet. Előfordulhatott, hogy a félmegoldások különféle vonatkozásai más-más hatóságok, csoportok hatás- körébe tartoztak, ez azonban nem szintézisen alapuló intézkedésre inspirált, hanem inkább az egészrt részekre szaggató inverziót indította el.

A megosztottságon alapuló félmegoldások fontos sajátossága az, hogy a törvényhozó hatalom ösztönösen arra törekszik, hogy lehetőséget teremtsen az ellenkező előjelű megoldások számára. Ennek ürügyén azonban nem bocsátkozik örökös konfrontációba. Ezt a törvénykezés amorf, abszt- rakt jellegével érik el, ami lehetővé teszi a törvények legkülönbélebb interpretációját, utat nyitva ezzel a közvetlen összeütközés elkerülését szolgáló manipuláció felé. Aligha kell a sajtót idéznünk annak illusztrálására, mennyire képtelenek következetesen kitarítani saját döntésük mellett politi- kai és gazdasági életünk szereplői.

A megosztott társadalomra jellemző inverzió a maga monologikus jellege és a plurális értékrend- del való szembenállása miatt – kisebb-nagyobb mértékben – agresszívvá és destruktívvá válhat. A nagy terror idején például potenciálisan is, ténylegesen is elpusztítással fenyegette mindazokat, akik ellen- kező irányú megoldást szorgalmaztak (vagy akikről ezt feltételezték). Voltak olyan időszakok a törté- nelemben, amikor az inverzió viszonylag mérsékelt hatást váltott ki. De „békeidőben” is érvényesül egyfajta messianisztikus romboló szellem, hol a „kulákságot” fenyegetve, hol az alkoholizmus terjedé- sének „bűnbakjául” kikiáltott szőlőskerteket pusztítva. Innen ered az a sokak által osztott vélekedés, hogy minden nagy tett rombolással kezdődik, és ez a forrása annak a hitnek is, hogy a jó a gonosz romboló munkája nyomán automatikusan diadalt arat. G. Krumin közgazdász még 1920-ban is így írt a szovjet gazdaságról: „A politizáló és gazdálkodó szervek egyeztetése és egyesítése még ma is úgy történik, hogy az egyik népbiztosság legyőzi a másikat vagy vereséget szenved tőle.”¹⁸ De még ha a minimumra csökken is az agresszivitás, ez önmagában véve nem zárja ki, hogy a széttagolt társadalom- ban állandóan meg ne próbálják ellentétjére változtatni a meghozott döntéseket, nem csupán eszmei, hanem társadalmi, szervezeti, valamint erkölcsi aspektusból is. Az inverziós típusú, tömegeket érintő döntés az uralkodó erkölcsi ideál felé irányul, s igyekszik követni a tömeghangulatot, például meg- próbál hozzácsapódni az első személy döntéseihez, ha az a vizsgált történelmi korszakban totemként, az igazság hordozójaként jelenik meg. Vagy fordítva: ha a bálványról kiderül, hogy „farkasbőrbe bűjt ember”, a maffiával szövetkező antikrisztus, a nómenklátúra képviselője stb., elfordulnak tőle, s az egyének döntései saját lokális világuk, saját „portájuk” értékei köré rendeződnek.

A félmegoldásokban mindig jelen van némi erőteljes, időnként messianisztikus törekvés egy sta- tikus ideál felé, miközben a megvalósulás iránti igény csökkenhet vagy változatlan maradhat, háttér- be szorulhatnak a hosszú távú feladatok, nem alakulnak ki a további élettevékenység egészséges alapelvei. Ennek következményeként „felélik” a bázisforrásokat, nő a disztrófia, azaz kimerítik az újratermelés eszközeit abban a reményben, hogy egy bizonyos cél elérése, például a mezőgazdaság fellendítése után megteremtik a feltételeket a deviáns jelenségek, a túlterhelés, a túlzott megszorí- tó intézkedések stb. következményeinek felszámolására. Ezt a megoldástípust a dolgok leegyszerű- sítése jellemzi és az a törekvés, hogy ne a ténylegesen megoldandó, hanem a szubjektív elképzelés szerint megoldható problémákra koncentráljanak. Ezek a sántító félmegoldások a szó szoros értel- mében szerencsétlenséget hoznak a társadalomra.

A raszkol közepette hozott releváns döntések tartalmát mindenekezt az a tömeghangulat ha- tározza meg, hogy a társadalom elutasította a megelőző történelmi korszak bűnösnek, tévesnek stb. tekintett eszményeit. A társadalom egészét érintő, annak bizonyos önidentifikációs formát biztosí- tó félmegoldásokat ellentétes előjelű, ellentett azonosítást kínáló megoldás váltja föl. Ennek követ- keztében az ország fejlődésének minden szakasza szembekerül a megelőzővel. Az autoriter rend

például mindig az előző periódus „liberalizmusa”, „kesztyűs kézzel” dolgozó módszere ellen irányul, míg számos, más orientációt érvényesítő korszak éppenséggel az autoritárius rendszerrel szemben szerveződik meg stb.

Mindaz a pozitívum, amely a társadalomban létrejön, az állandó következetlenség eredménye: abból származik, hogy állandóan eltérnek az inverziós típusú, direkt erkölcsi szándék tiszta megvalósításától, ami voltaképpen előtérbe engedi a háttérben működő mediációt, utat nyit a minőségileg új, produktív megoldások kereséséhez.

Mindebből az következik, hogy minél nagyobb horderejű egy döntés, annál kisebb mértékben lehet adekvát módon megvalósítani. Valami olyasmi jön létre belőle, ami a várttól lényegesen eltér. A raszkol és a félmegoldások dominanciája nagy erővel akadályozza a társadalom progresszív változásait, például a polgári társadalom alapjainak kialakulását, a jogállam kibontakozását, mivel a jog, illetve egy bizonyos absztrakt, az aktuális konjunktúra fölé emelkedő törvény betartásának még a gondolata is eleve összeegyeztethetetlen a félmegoldásokkal. A komplex társadalmi problémák minden olyan megoldási kísérlete, amely nem jár együtt a raszkol meghaladásának igényével, annak következménye, hogy a társadalom szellemileg hozzáidomult a raszkol adottságához: a raszkol eluralta a társadalmat.

4. A kettős hatalom

A társadalmi döntéshozatal nem tisztán ideális folyamat, de mindig meghatározott szervezeti formák között zajlik. Ezért a félmegoldások nem választhatók el a nekik megfelelő szervezeti formáktól. A félmegoldások dominanciája esetén az irányítás szervezeti formái a társadalom minden szintjén nyílt vagy rejtett kettős hatalomként funkcionálnak, azaz a társadalomban két döntéshozó centrum létezik, vagyis végeredményben két, egymást dezorganizáló, a megosztott társadalom egymással szembenálló absztrakcióit képező irányítási rendszer érvényesül. A kettős hatalom nem magyarázható meg a politológia fogalmi apparátusával, és nem írható le például a politikuskok intrikáival sem: gyökerei a megosztott társadalom mechanizmusainak legmélyéig nyúlnak. A kettős hatalom dezorganizál, gyengíti az államiságot, hatalomnélküliséget, anarchiát szül, és lehetetlenné teszi a következetesség, a professzionalizmus érvényesülését; emiatt ellentétben áll az egyre hatékonyabb megoldások és a nekik megfelelő szervezeti formák keresésének növekvő jelentőségével. A döntéshozatali mechanizmus konfliktusba kerül a tényleges társadalmi tapasztalatfelhalmozás tökéletességének szükségességével is.

Oroszország területén már az államiság kialakulásának pillanatában kettős hatalmi szisztéma működött: a törzsi vezérek és a varég fejedelmek hatalmának kettőssége; a zemsztvo rendszer és az állam: a patriarchális család, a különböző formákban létező faluközösség és az államapparátus stb. dualitása. Kialakulásakor elvileg mindenfajta államszervezet óhatatlanul ellentmondásba kerül a korábbi irányítási formával, azaz fennáll a lehetősége bizonyos kettős hatalom kialakulásának. A későbbiekben azonban a történelmi folyamatok különféle mederbe terelődhetnek. Ez az ellentmondás enyhülhet annak következtében, hogy egy ország lakói tömegesen magukévá teszik az államiság értékeit, egyre inkább képesek lesznek és egyre inkább törekszenek arra, hogy felelősségteljesen reprodukálják a globális társadalmat, az államot, és olyan organikus, a modernizálás lehetőségét nem kizáró irányítási mechanizmusokat hozzanak létre, amelyek folyamatosan megszüntethetik a különböző hatalmi szintek, a különböző komplex döntési aspektusok közötti ellentmondás éleződésének lehetőségét. A raszkol, a civilizációs szakadás elmélyülése azonban állandósítja ezeket

az ellentmondásokat azzal, hogy lerombolja a különböző hatalmi centrumok által hozott döntések, értelmezési lehetőségek „összecsiszolásának” mechanizmusát, amivel elrettenti a társadalmat a változásoktól, visszafogja problémamegoldó képességének kibontakozását, szakadást idéz elő a döntésekben, s az ezeknek megfelelő szervezeti formákban. I. Péter korában például „két, egymást keresztező, egymást átfedő kompetenciákkal rendelkező kormány működött, melyek hol egymásnak alárendelve, hol egymástól függetlenül funkcionáltak”.¹⁹ Történettudományunk nem kezelte kellő figyelemmel ezt a jelenséget, nyilvánvalóan annak következtében, hogy számos vezető történetész bizonyos ideologikus természetű módszertani előfeltevések elkötelezettje lévén, nem tudott szabadulni attól a felfogástól, mely szerint a társadalomtörténet az állam történetére, mi több, az abszolutizmus történetére redukálható. Oroszország huszadik századi tragikus történelme azonban szembesített azzal, amit korábban aligha tudott bárki is objektíven értékelni: az államhatalom csupán egyike a társadalmi döntések szempontjából releváns pólusoknak. Létezett egy nem kevésbé releváns, szervezett döntéshozó pólus is. Az államiság mély válsága, meggyengülése vezetett el aztán a szovjethatalom kialakulásához, ez azonban már nem illeszkedett az államiság kialakult kereteihez, és konfliktusba került vele. A szovjetek azon lokális világok egyik működési formájaként jöttek létre, amelyek enyhíteni akarták az állami nyomást, nem óhajtották viselni a felelősséget az állam helyett, meg akarták teremteni a maguk autonóm életét a nagy társadalommal, állammal szembenálló helyi érdekek szűk keretei közt. A szovjetek eredendő természetük szerint szinkretikusak, azaz nem ismerik a hatalommegosztást. Így volt ez 1917 előtt is, s így van ez 1991 óta is. A szovjethatalom a *vecse* ősi intézményének, a lokális hatalomnak a megjelenési formája volt, amely alárendelődhetett az államnak, de képes volt arra is, hogy keményen ellenálljon neki. Most ismét csak olyan ciklusba léptünk, amikor aktivizálódik a *szobornosztj*, a közösségiség eszméje, a lokális érdekérvényesítés iránti tömeges igény. „A szovjetek és a helyi hatóságok lépten-nyomon azon meszterkednek, hogy teljesen megalapozatlanul, törvényhozói jogokat vindikáljanak maguknak” – állapította meg még Oroszország főügyészeként V. Sztjepankov. S ez a törekvés ráadásul tömeges jellegű.²⁰

A lokalizmus következtében Oroszországban számos alkalommal, többek között 1917-ben is, összeomlott a társadalom. Az új államiság a kettős hatalom új formája alapján keletkezett. A szovjetek lokális és archaikus jellegük folytán nem válhattak a nagy társadalom irányítóivá, ezért a centralizált állam iránti igény a szovjeteken belül óhatatlanul ahhoz vezetett, hogy átengedjék az államhatalmat egy bizonyos, autoritással rendelkező vezérnek vagy intézménynek. Kialakult a kettős hatalom új formája: a szovjetek és a párt, az állam és a párt kettős hatalma. A szovjetek mint lokális értékekre orientálódó, szinkretikus intézmények nem képesek arra, hogy az országot más közigazgatási rendszer, például a párt egyidejű működése nélkül irányítsák. A megosztott társadalom legfontosabb specifikuma ily módon az értékek kettőssége lett, azaz az egyik oldalon a statikus rend reprodukálása, a másikon a modernizáció, a reprodukáló tevékenység hatékonyságát növelő változások jelentek meg értékékként. A kettős hatalom e típusa annak következtében alakult ki, hogy ha töredékes formában is, de megpróbálták összekapcsolni a társadalom jórészt tradicionalizmusra épülő stabilitását és a progresszív törekvéseket, azaz a liberalizmus értékeit. E kétfajta törekvés összeegyeztethetlensége azonban az egész társadalomra nézve romboló, dezorganizáló áramlatokat indított el. Ez idézte elő a kettős hatalom jelenlegi formáját, a Szovjetunió államiságának összeomlását.

A szovjetkorszak idején fennálló kettős hatalom a *szobornosztj* és az autoritarizmus elvét egyaránt magába foglalta, a kettős viszonya és aránya azonban periodikusan változott a stabilizáskeresés folyamatában. Ezt a folyamatot tovább bonyolította, hogy a töredékes liberális értékeket modernizációs eszközként, a reprodukció hatékonyságának növelésére akarták fölhasználni. A stabilitáste-

remtési kísérletek többségének csődje újból arra kényszerítette a társadalmat, hogy minden szintjén kielégítő döntéshozói mechanizmusokat dolgozzon ki.

A lokalizmus a decentralizációtól eltérően előfeltételezi, hogy a hatalmi centrumokat szervezeteileg áthelyezzék alsó szintekre anélkül, hogy eközben olyan kulturális integrátorokra támaszkodnának, amelyeknek a kifejlesztése kompenzálhatná az adminisztratív integrátorok elvesztéséből származó veszteséget. Mivel Oroszországban az integráció kulturális alapjai igen gyengék, a hatalom centralizált szervezetének összeomlása a társadalom dezintegrálódásához vezet. Lokalizálódási tendenciák indulnak meg. 1993 májusában például a Vologda megyei tanács ülészakán a helyi népszavazás eredményeire támaszkodva a megyét az Oroszországi Föderáción belüli, önálló állammá kiáltották ki.²¹ Ne gondoljuk, hogy a megye azóta egyfolytában prosperál, épp ellenkezőleg: gazdasági helyzetét súlyosnak értékeli. Egy másik példa. Ugyanezen év májusában az Amur megyei tanács apparátushoz határozatot juttatott el az aranybányászok gyűlése. E határozatban kijelentik: megtagadják, hogy a továbbiakban hasznuk egy részét átutalják a köztársasági és a megyei költségvetés részére. Ez az aktus már annak a folyamatnak volt része, amelynek során a megye számos járásában ún. „autonóm nyersanyagövezetet” (?) hoztak létre.²²

Az orosz történelmi tapasztalat arra utal, hogy a funkciótlan lokalizmus előbb-utóbb ellentétébe fordul, autoriter folyamatokat indít be, amelyek mind helyi, mind központi szinten revánst próbálnak venni korábbi vereségükért. A megosztott társadalomban minden ilyen, egymást kizáró tendenciának megvan a maga szervezeti formája. Ha ezen formák valamelyike nem tud hosszú távon is érvényes győzelmet aratni a másik felett, akkor együttes működésük kettős hatalmat eredményez. Ez viszont végül dezorganizál, ami könnyen hármas hatalomhoz, majd pedig a hatalom atomizálódásához, sőt teljes széteséséhez vezethet. A megosztott társadalom egyik része engedményeket tehet a vele ellentétes hatalmi formának, egy korlátozott időszakon belül semlegesítheti a kettős hatalom bomlasztó erőit, sőt létrehozhatja tényleges meghaladásának bizonyos előfeltételeit is. A civilizációs szakadás egy országon belüli elmélyülése következtében azonban rendszerint összeütközésbe kerülnek a különböző hatalmi formák. Emlékezzünk vissza például a szovjethatalom és az Ideiglenes Kormány közötti, 1917-es harcra, vagy arra, amikor a szemünk láttára robbant ki fegyveres összecsapás az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsa és az elnök között. A Legfelsőbb Tanács a hatalommegosztást nem ismerő szovjet tradícióra támaszkodott abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a szovjetek hatalma lényegében véve minden szinten azonos a törvény hatalmával. A hatalmi formák közötti konfliktust, bárki álljon is mögöttük, azon harc tetőpontjának tekinthetjük, amelyben a *vecse* elvét követő s a lokalizálódási tendencia során aktivizálódó erők csapnak össze a céljaik és hatalmi értékrendjük alapján liberálisnak nevezhető erőkkel. 1993-ban Oroszország történelme során először történt meg, hogy a hatalmat gyakorló liberálisok és a *vecse* elvét követő erők közül az első került ki győztesen. Ez azonban nem jelentette a kettős hatalom felszámolását. A kettős hatalom nincs felbomlóban, hanem súlypontját áthelyezve más formákat keres. Az elnöki alkotmánytervezet 5. cikkelyében például ez áll: „A helyi öngazgatás az államhatalomtól elválasztva, függetlenül és önállóan működik”.²³ Itt nem a különböző hatalmi szintek illetékességének szokásos felosztásáról van szó, hanem arról, hogy meghúzzák a határt a kettős hatalom különböző formái között. Az 1993 decemberében elfogadott alkotmányban ezt az alapelvet megismételték, bár némileg enyhített formában, ami a jelek szerint arra utal, hogy az autoriter szemlélet megpróbált szembehelyezkedni a lokalizmussal.²⁴

Hogy belássuk, miért annyira fontos e probléma az oroszországi kettős hatalom jövője szempontjából, emlékeztetnünk kell arra, hogy az 1861-es jobbágyreform előkészítése idején a szlavofilok megpróbálták elválasztani az államot a helyi paraszti öngazgatástól. Elgondolásuk szerint a legalacsonyabb szintű, falusi hatalomnak át kellett volna kerülnie a helyi, területi elven

szerveződő paraszti közösséghez. A helyi öngazgatás és az állam különválasztásáért vívott harc tehát régi orosz tradíció. Ez a rend azonban a társadalom egészében nem működött, ezért e függetlenségi törekvést megpróbálták elfojtani s integrálni az államba. Válaszul erre, a lokális világok megpróbálták lerombolni az államot, megpróbálták állam nélkül megszervezni az életüket, ami parasztfelkelésekben jutott kifejezésre, majd pedig a preetatista elvű szovjethatalom győzelmével tetőződött be. Pugacsov, aki pontosan fölismerte a parasztek érdekeit, azt ígérte nekik, hogy szabad kozákokká teszi őket: állam nélküli körülmények között élhetnek, nem lesznek csinovnyikok, bírák, városok, katonai sorozások, fejpénz és más pénzbeli adók. Az 1917-es szovjetek alapzatán, a válsághelyzet következtében végül olyan államalakulat jött létre, amely Lenin szerint voltaképpen nem is volt állam.

A kettős hatalom a Legfelsőbb Tanács feloszlása után sem szűnt meg. Tovább él az „önfeloszlást” megtagadó szovjetek harcában, az elnöknek való alárendelődést megtagadó intézmények és szervezetek küzdelmében, a régiók és a központi hatalom konfliktusában, valamint (az egymással szöges ellentétben álló politikai tendenciák tanúsága szerint) magán a kormányon belül és az elnök környezetében folyó csatározásokban.

E kétértelmű szituációban bármely meglévő szociokulturális innováció többértelmű lenne. Önmagában véve például a helyi öngazgatás és az állam elválasztása a mi viszonyaink között se nem jó, se nem rossz. A kérdés az, hogy ez az eszme az állam további szétesését és a lokalizmus diadalát alapozza-e meg, az autoritarizmus aktivizálódását serkenti-e, újabb konfliktust szít-e a megosztott részek között, vagy pedig a raszkol, a civilizációs szakadás meghaladására irányuló dialógushoz szolgál-e alapul.

5. A megosztott orosz civilizáció

A félmegoldások hatóköre hihetetlenül felduzzadhat. Meghatározzák az ország két civilizáció közötti dinamikáját, megszabják annak mértékét, hogy mennyire képes a társadalom áttérni ezek egyikére. A két civilizáció közötti erőterben kialakuló félmegoldások láncolata ciklikus formát ölt: e ciklusok jelölik ki az ország mozgását a két civilizáció közt. A félmegoldások a tömegek erkölcsi és szociokulturális inverzióiban öltönek testet; ezekből alakulnak ki az orosz történelem ciklusai.

Ezek a periódusok bármely összetett rendszerben fellelhetők. A társadalom nem létezhetne, ha nem tudna alkalmazkodni a kozmikus, a biológiai és egyéb ritmusokhoz. Ez alapvető jelentőségű a társadalom szempontjából, és nem csupán mint a külső ritmusokhoz való alkalmazkodás feltétele és eredménye, hanem mint olyan mechanizmus, amelynek révén kitapogatható saját megengedhető állapotainak határa, a veszélyes küszöb megközelítésének valószínűsége, amelyen túl már a visszafordíthatatlan felbomlás, dezintegráció, katasztrófa következik.

A társadalom nem létezhetne, ha kultúrájában nem rögzülne számos, a napszakok és évszakok változásából következő természeti ritmus. E ritmusok elsajátítása nélkül az ember nem tudná elrendezni mindennapi életét, nem tudna sem mezőgazdasági, sem más tevékenységet folytatni.

A társadalom ritmusa sokkal összetettebb, a természeti ritmusoknál jóval nehezebben elsajátítható, azaz a szubjektum nehezebben tudja tudatának, kultúrájának, tevékenységének tartalmává tenni. Míg a természeti ritmusok jórészt az emocionális szinten maradvá elsajátíthatók, addig a szociokulturális ritmusok befogadása jelentős mértékű intellektuális erőfeszítést igényel. Ha a társadalom e ritmusait nem sajátítja el, ez egy bizonyos komplexitási fok elérése után negatív következményekhez vezethet: olyan helyzetet teremthet, mintha az embereknek nem lenne tudomásuk a

természeti ritmusokról, mintha például a nappalok és éjszakák vagy az évszakok váltakozása ugyanolyan váratlanul érné őket, mint a földrengés.

A társadalmi ciklusok elsajátítása azt jelenti, hogy ezek a ciklusok elveszítik a maguk ösztönös jellegét, immár nem fenyegetik közvetlenül a szociális viszonyok összes formáját, az elsajátított kultúra értékeivé válnak, ideális jelleget öltenek, a tudat modellálja őket. A ciklusok ideális, teoretikus elsajátítása lehetővé teszi, hogy megoldásra váró, gyakorlati problémákká váljanak. E meglehetősen intellektuális fejlettséget igénylő tevékenység nélkül nem érthetjük meg raszkolt, nem tudjuk saját, meghaladandó problémánkká tenni. Ellenkező esetben a társadalom csupán ösztönösen alkalmazkodhat hozzá. Az erre való egyoldalú törekvés azonban ellentmondásba kerül a hatékony megoldások kimunkálásának logikájával, minthogy az embereket a „sántító” logika követésére készíti, arra, hogy kidolgozzák a felemás megoldásoknak megfelelő szervezeti formákat.

Oroszországban a történelmi ciklusok nem voltak egyebek, mint az egész társadalmat átfogó, ellentétes végletek közötti, inverziós típusú ingadozások. A társadalom minden egyes ilyen átmenetet, inverziót megtörténte pillanatában a magasrendű igazságba való beavatásként, a tévelygésektől való megszabadulásként értelmezett. Ezeket a ciklusokat az államiság keletkezésének pillanatától kezdve nyomon követhetjük, de 1917 után különösen intenzíven jelentek meg. Egymást követték a szélsőséges kilengések: a fékevesztett anarchiát a hadikommunizmus jobbjágyrendszere váltotta fel; az SZKP hatalmát s a hozzá tartozó ideológia előtti behódolást a teljes szólásszabadság; az abszolút autoriter szemléletet, a bálványként imádott vezérben való feloldódást a lokalizmus tombolása; a határtalan kozmizmust a saját kis porta értékeibe való bezárkózás; a titanizmust, a határt nem ismerő gőgöt az önmegsemmisítés végletes formája; a preökonómiai természetes viszonyok uralmát a pénz- és áruviszonyok hatalma; a városi orientációt a falusi; az alulról induló kezdeményezéseket a felülről érkező parancs reménye stb. A megosztott társadalom minden alapvető paramétere állandó inverciónak volt kitéve, azaz saját ellentettjükké fordultak, hogy azután visszatérjenek saját köreikbe. Végül azonban a ciklusok, illetve a raszkol és a félmegoldások sorozata eggyé válik, stimulálják egymást; nehezen megváltoztatható rendet hoznak létre, ami az egyre összetettebbé váló feltételek közt bomlasztó hatású lehet. A ciklusok konkrét tartalma külön vizsgálat tárgya kell hogy legyen.²⁵

A ciklus olyan inverziós típusú, egymásra következő ingadozások sorozata, amely a társadalomban érvényesülő, alapvető tömegorientációt jellemzi. Az első ilyen inverziós ciklust 1917-ben zárta le a nemzet katasztrófája, az államiság csődje, a társadalom szétesése. A második ciklus terepe már egy dinamikusabb társadalom volt, ami meggyorsította lefutását. 1991 augusztusában ért véget, ekkor már egy harmadik inverziós ciklus indult be.

A ciklusok bázisát az orosz társadalom erkölcsi alapelveinek inverziós típusú, tömeges ingadozása képezi. Ezt az alapot az egykori tradicionális, a *vecse* hagyományát őrző tömegeszményben lehet fölfedni. Az államiság kibontakozásának folyamatában a ciklus elveszítette szinkretikus jellegét, két erkölcsi eszményre esett szét: a *szobornoszty*, a közösségiség és az autoriter szemlélet ideáljára. A ciklus logikája tehát az alábbi: az inverziós átmenet során a közösségiség elvére épülő rend uralmától az autoriter eszmény felé halad és vissza. Az egymást váltó szakaszok meglepő állandósággal ismétlődtek meg a második ciklusban. Minden egyes, soron következő szakasz a félmegoldás révén tagadta az őt megelőző periódust. Amikor domináns helyzetbe kerül a közösségiség eszménye, illetve a rá jellemző erőteljes lokalizmus, a szervezetek felmorzsolására irányuló törekvés, a társadalom kulturális dezintegrálódása, akkor állandó, egyenesen nemzeti katasztrófával fenyegető konfliktusokkal terhes helyzet állt elő. Az autoritárius felfogás I. Péter uralkodása idején, valamint a (totalitarizmusba torkolló) sztálinizmus alatt öltötte a legvégletebb kifejezésformát, ami végeredményben azzal fenyegette a társadalmat, hogy minden alkotó-

erejét elfojtja. A világtörténelem s az egyes országok tapasztalata arra utal, hogy a történelmi ciklusok a tradicionális civilizációban alakulnak ki. Kereteinek túllépése úgy történik, hogy relevánsabbakká válnak a szociokulturális változások más formái – a mediáció, a progresszió, a kulturális értékkészlet állandó növekedése –, ami növeli a meghozandó döntések végrehajthatóságának lehetőségét. A változások e két típusa átítatja egymást, a civilizációs szakadás esetén azonban ráarakódhatnak egymásra, miközben bonyolult szociokulturális dinamikát eredményezve egyben dezorganizálják is egymást. A változások tradicionális civilizációs keretek közt kibontakozó progresszív formája távlatilag kiemeli a társadalmat e keretek közül. Az egyre mélyülő civilizációs szakadás azonban azt jelenti, hogy a szociokulturális változások két formája ezzel dezorganizálta, szétrombolta egymást. Egyrészt deformálódnak a tradicionális társadalomban létrejött ciklusok, összeomlik a tradicionalizmus, másrészt pedig periodikusan összeomlik a progresszió erőit mozgató mechanizmus, megsemmisülnek a mediáció eredményei.

A két változástípus meglepte következtében kialakuló módosult ciklusok bonyolult történelmi fejlődésmentet rajzolnak ki, ahol az áttöréseket a tradicionalizmus diadala váltja fel, a tradicionalizmusra pedig időről időre csapást mér a mediáció. A félmegoldások itt két szupercivilizáció konfliktusává válnak, ennek következtében egyetlen mozgásforma sem tud domináns helyzetbe kerülni. Az oroszországi társadalomfejlődés e sajátosságában kell keresnünk az ország történelmében lezajlott fontosabb események magyarázóelvét.

Oroszország egyelőre még nem talált magában elegendő erőt ahhoz, hogy ezeket a ciklusokat úgy kezelje, ahogyan Nyugaton kezelik a gazdasági ciklusokat: azaz behatóan vizsgálják, modellálják, prognosztizálják őket, készülnek a fogadásukra, enyhítik romboló áradásukat és következményeiket, keresik a nagyfokú inverziók minimalizálásának útjait.

(...)

Oroszország specifikumát azonban természetesen nem meríti ki a raszkol, a civilizációs szakadás. Orosz sajátosságot vélnek felfedezni az emberek jellemvonásaiban, például toleranciaszintjében, empátiakészségében, kollektív hajlamaiban, miközben az orosz népet a magasrendű igazság hordozójaként, istenhordozóként akarják kezelni. Mindenesetre látnunk kell, hogy a nép vagy ország konkrét történelmi fejlődésvonala kedvezőtlen eredményekhez vezetett. Ez mindenekeelőtt abban fejeződik ki, hogy a tömegek nem képesek kellőképpen megfelelni a történelem kihívásának. A mai problémák megkövetelik, hogy fokozzák az összes tevékenységi forma, a reprodukció hatékonyságát, az önátalakításra irányuló reflektív képességet. Ez azt jelenti, hogy bármelyik öntörvényűségi teóriához nyúlunk is az ország történelmi elemzése során, figyelembe kell venni a kulturális sajátosságot, a raszkol dinamikájának történetét. Ez a sajátosság történetileg alakult ki, és nem magyarázható történelmen kívüli tényekkel, például biológiai örökléssel, géntípussal.

A raszkollal mindig szemben áll az őt korlátozni igyekvő törekvés, az a szándék, hogy a társadalom egymástól elválasztott részei között egyfajta békés egymás mellett élés jöjjön létre, s hogy állandósuljon a párbeszéd. A raszkol fokozódása következtében kialakuló, a társadalmat fenyegető veszély árnyékában azonban le kell mondani arról az utópikus tervről, hogy a megosztott társadalom egyik pólusát inverzió kíséretében szétzúzza a másik. Ez a jelenség a raszkol mint a konkrét orosz történelmi folyamat eleme alapján az ország szisztematikus fejlődésmentében haladhat meg. Ehhez azonban mélyen be kell hatolni a raszkol történetileg kialakult, keletkezési és működési mechanizmusába. Ez a megközelítéssel feltárható a civilizációs szakadás meghaladásának útja.

Kiss Ilona fordítása

Jegyzetek

1. Sz. Parhomenko: Vszje professora ekonomiki budut protyv vasz..., *Nyezaviszimaja gazeta*, 1992. február 27.
2. Z. Gonzalez: Sztepeny rizska, *Izvesztija*, 1994. január 28.
3. A. Ahiezer: Szpecifika isztoriceszkovo putyi Rosszii, *Rosszija* (Turin, Olaszország), 1993. 8.
4. Sz. P. Melgunov: *Epoha „oficialnoj narodnosztyi” i kreposztnoje pravo*. Velikaja reforma. Moszkva. 1911, III. köt., 1. o.
5. A. Karelin: Szergej Julcevicss Vitte. *Rosszija na rubezse vekov: isztoriceszkije portreti*, Moszkva. 1991, 18–19. o.
6. *Izstorija SZSZSZR*, 1991, 4. 98. o.
7. L. D. Trockij *1905*, 4. kiad. Moszkva, é. n. 17. o.
8. A. Sz. Ahiezer: Diahronnosztyi i szinhronnosztyi civilizacij: tyeorija i metodologija isszledovanyij (na primere Rosszii), *Civilizacii*, 2. köt., Moszkva, 1993.
9. I. P. Pavlov: O russzkom ume, *Lityeraturmaja gazeta*, 1991. július 31.
10. A. Sz. Ahiezer: *Szocialno-kulturnije problemi razvityija Rosszii*, Moszkva, 1992, 7. fejezet.
11. G. Popov: Vlaszty dolzsna realizovivaty polucsennij na referendume mandat, *Izvesztija*, 1993. május 15.
12. K. Kaszjanova: Predsztlvajem li mi russzkije, szoboj naciju? *Znanyije – szila*, 1992, 11. o.
13. A. Ahiezer: Rosszija kak bolsoje obszseszto, *Voproszi filosofii*, 1993, 1.
14. Ju. Olszevicss: Nyeizbezsen li krizisz? *Ogonyok*, 1990. 8. 13–14. o.
15. M. Iszajev: Zona viszokovo naprjazsenija, *Rosszijszkije vesztyi*, 1993. május 21.
16. R. Narzikulov: Suskevicssa konvertirovali v rubl, *Szevodnya*, 1994. január 28.
17. V. Kljucsevszkij: *Szocs*, IV. köt., 1958, 161, 321. o.
18. Lásd. V. Mau: *Reformi i dogmi*. 1914–1929, Moszkva. 1993.
19. V. Kljucsevszkij: *Szocs*, IV. köt., 1958, 164. 165. o.
20. Szamoupravszvo ili szamoupravlenyi *Rosszijszki vesztyi*, 1993. május 19.
21. V. Filippov: Vologodszkaja oblaszty provozglasena goszudarsztvom v szosztave Rosszii, *Izvesztija*, 1993. május 18.
22. Provincialnaja hronyika, *Szevodnya*, 1993. május 21.
23. *Rosszijszkije vesztyi*, 1993, 83.
24. Uo.
25. A. Ahiezer: *Rosszija: krityika isztoriceszkovo opita v 3 tomah*, Moszkva, 1991; ugyanő: Szociokulturnaja dinamika Rosszii: K metodologii isszledovnyija, *Polisz*, 1991. 5.